

PIA MARIA AHLBÄCK

GRAVITATION

Sätt att läsa i antropocen

Denna artikel handlar om något jag väljer att benämna gravitation i litteratur och läsning. Med gravitation, ett begrepp jag hämtat ur fysiken, avser jag i detta sammanhang framför allt en materiell metaforik relaterad till jordbundenhet. Metaforen gravitation ger möjlighet att påvisa det ”jordbindande” i litteraturen, det vill säga det jag hävdar är dess artegna samhörighet med den fysiska världen. Detta innebär att med hjälp av *tyngdkraften* som tankefigur förstå litterära motiv och genrer på ett sätt som särskilt kraftfullt poängterar jorden. Samtidigt kan idén om gravitation bidra med något nytt till diskussioner kring läsning, särskilt till dem som fäster uppmärksamhet vid mediets betydelse för läsningen, för såväl det läsande subjektet som för naturmiljön.

Syftet med artikeln är ekokritiskt, varför jag väljer att först påminna om den aktuella miljöhistoriska kontexten. I Förenta Nationernas klimatpanels IPCC specialrapport *Global Warming of 1.5 °C* från 2018 och dess dokument som riktar sig till beslutsfattare världen över, fås stor uppmärksamhet vid de kommande decennierna som avgörande för världens framtid.¹ Klimatforskarna skriver fram en tidsgräns för den fysiska miljön, och därmed för vår civilisation. Denna kan förstås på två motsatta sätt: antingen så, att den realistiska insikten om

vårt absoluta beroende av planeten Jorden fördjupas, vilket sammanfaller med klimatforskningens perspektiv, eller tvärtom, genom den teknologiska fiktionen om en mänsklig tillvaro i en koloniserad rymd. I denna artikel ansluter jag mig till den samlade klimatforskningens perspektiv.

Handlingsutrymmet att vända den negativa utvecklingen är snävt, konstaterar klimatforskarna. Om tidsgränsen påminns vi numera dagligen i västerländsk media. De flesta väl ansedda nyhetskanaler har inrättat särskilda avdelningar för bevakning av klimatuppvärmningen och den mångfald av frågor som ansluter sig till den. Ett perspektiv som tangerar klimatpanelens, är sociologen Hartmut Rosas. Han lägger stor vikt vid tid, inte minst som en erfarenhet av brist förorsakad av samhällslig uppsnabbning, som i sin tur förorsakats av långtgående teknologiska moderniseringsprocesser.² Samhället accelererar på alla nivåer i fråga om produktion och konsumtion, hävdar Rosa, vilket i förlängningen innebär stort slitage på naturmiljön. För både miljö och människor innebär denna kumulativa uppsnabbning påfrestningar, understryker han.³ Utarmningen av naturen skenar, artdöden breder ut sig och klimatet blir varmare. Den tidpunkt då den destruktiva utvecklingen blir

irreversibel, omöjlig att stoppa, närmar sig. Trots detta, menar Rosa, är alternativet till acceleration inte inbromsning utan något han kallar ”resonans”, ett slags fördjupad mänsklig närvaro och samvaro i tiden.⁴

Tidsfönstret klimatforskningen ger oss inte bara påminner om konsekvenserna av vårt långsiktiga handlande i förhållande till jorden, naturmiljön och andra arter, och ytterst i förhållande till oss själva som art. Det uppmuntrar också till att förstå litteratur och läsning på ett mer poängterat, *ofrånkomligt jordbundet* sätt, och därför, i vidare bemärkelse, med beaktande av de längsta tidsförloppen.⁵ Ett sätt att utföra ett dylikt ekokritiskt uppdrag är att i vår läsning föra in tanken om gravitation, om våra kroppars faktiska bundenhet vid vår fysiska miljö, och vid planeten Jordan. Artikelnen är tvådelad: i den första delen återvänder jag till några ekokritiska pionjärer – idéer av Cheryll Glotfelty och Ursula Heise – och ger dem förnyad aktualitet, för att sedan relatera min diskussion framför allt till materialistisk ekokritisk teori kring icke-mänsklig natur och agens. Därefter närläser jag ett litterärt material, det vill säga den finlandssvenska författaren Annika Luthers ungdomsroman *Skogen som Gud glömde* från 2002.⁶ I läsningen av Luther visar jag på vilka sätt gravitation, som jag definierar närmare nedan, gör sig gällande i romanen. Vidare avhandlar jag i denna del kort några litterära verk och genrer och relaterar dem till tanken om gravitation. I den andra delen av artikeln för jag in idén om gravitation i en diskussion om läsning i förhållande till mediet och naturmiljön, det vill säga den fysiska boken och skärmen, med betoning av läsandets jordbundenhet. Med utgångspunkt i idén om gravitation relaterad till den empiriska läsforskningen främst representerad av norska läsforskaren Anne Mangel, introducerar jag ett nytt sätt att i antropocen förstå läsning, och pläderar för det jag kallar *graviterande* läsning som mera hållbart med beaktande av både miljö och människor – i motsats till skärmens *sprängda* läsning.

Gravitation i litteraturen: Teoretiska perspektiv

”Gravitation” definierar jag i detta sammanhang i första hand som en övergripande ekokritisk *princip* för hur vi i människans tidsålder, antropocen, kan förstå naturmiljön på planeten Jordan och vår egen plats i förhållande till den, i den kulturella artefakten litteratur och den kulturella praktiken läsning. Detta innebär att läsa alla de kroppar naturmiljön innefattar, genomskär och genomskärs av, med beaktande av vetenskapen om tyngdkraften, den kraft som alltid återför kroppar till jorden och som oupphörligt drar kroppar mot varandra. Jag vill understryka att perspektivet i artikeln är medvetet geocentriskt av de miljöhistoriska, ekokritiska skäl jag noterat ovan.⁷ För tjugofem år sedan, 1996, formulerade Cheryll Glotfelty sin bevingade tes om att ekokritiken har en fot i marken och en i språket och litteraturen. I det sammanhanget underströk hon att man inom litteraturstudiet inte ens kunde märka av att det överhuvudtaget fanns någon jord,⁸ eller att ”the earth’s support systems [were] all under attack”.⁹ Glotfelty’s sentens har många år på nacken men får i dag förnyad aktualitet i sammanhanget av fortgående, snabbt tilltagande artdöd och dito klimatuppvärmning, något som också 2010-talets materialistiskt inriktade ekokritiker ger henne erkänsla för.¹⁰ Inte minst blir den relevant då vi beaktar gravitation i litteraturen som ett kritiskt förhållningssätt och en läsart. Glotfelty’s insikt blir inte bara en påminnelse om att vi ska beakta naturen och jorden i största allmänhet i våra läsningar utan också ett påpekande om att mänsklig naturvetenskapligt möjliggjorda överklivningar innebär antropocentriska projektioner. I förlängningen läser jag henne så – och tillämpar hennes idé så – att koloniseringen av rymden inte är en lösning utan en radikal förskjutning av problematiken, en följd av att vår kultur glömde jorden som ekologiskt sammanhang och istället började betrakta den uteslutande som resurs, som en osynliggjord sprängbräda för kulturell expansion.¹¹

I sin ekokritiska klassiker *Sense of Place and Sense of Planet* (2008) lyfter Ursula Heise för sin del fram den särskilda historiska tidpunkt under de första rymdfärdernas sextiotal,¹² då mänskligheten samtidigt kunde blicka både längre ut i rymden och tillbaka hemåt, mot den egna planeten.¹³ Det kan konstateras att det val mellan fortsatt expansion och konstruktiv gränssättning som då möjliggjordes inte avgjordes till Jordens fördel, även om rymdfärderna som sådana i mångt och mycket var avgörande för den allmänna medvetenheten om planeten som varande utsatt och hotad.¹⁴ Samtidigt estetiserades och kommodifierades Jorden: storsäljaren jordgloben, upplyst inifrån, som ett eftertraktat ägoobjekt erbjöd ett perspektiv som ligger långt från dagens agensbetonade syn på planeten.

Som jag inledningsvis konstaterade använder jag termen gravitation i främsta hand i överförd bemärkelse, som en materiell metafor. Jag lägger ändå tonvikten vid *materiell*: så långt det är möjligt strävar jag efter att bibehålla en naturvetenskaplig innebörd men tillåter mig den frihet i tillämpningen av termen som det litterära materialet möjliggör. Avgörande blir innebörden av en *kraft*, som drar till sig, tynger ner, tvingar tillbaka, binder vid jorden, utövar motstånd, samt sätter gränser som kan över-skridas endast momentant. Denna kraft återför kroppar av alla de slag till jorden. Fysikern Carlo Rovelli påminner om faktumet att tiden går långsamt vid jordens lägsta punkt och allt snabbare ju högre upp vi befinner oss.¹⁵ Det är denna tidsskillnad mellan snabbt och långsamt som gör att kroppar graviterar mot jorden, att föremål faller, att vi dras neråt – också då vi momentant förmått lämna jordens yta. Kroppar med liten massa dras mot kroppar med stor massa.¹⁶ Också dessa grundläggande fakta har betydelse för min förståelse av gravitation i artikeln.

Utifrån ett nymaterialistiskt perspektiv kan, som bekant, objekt, inklusive kroppar, förstås så att de tillskrivs en innebörd av aktörskap; de anses ha agens. Jane Bennett talar i *Vibrant*

Matter (2010)¹⁷ om hur kroppar av alla de slag påverkar varandra och konstaterar att

[t]he notion of thing-power aims [...] to attend to the it as actant; [...] [T]hings do in fact affect other bodies, enhancing or weakening their power. I will shift from the language of epistemology to that of ontology, from a focus on an elusive recalcitrance hovering between immanence and transcendence (the absolute) to an active, earthy, not-quite-human capaciousness (vibrant matter).¹⁸

Liksom Serpil Oppermann och Serenella Iovino påpekar i *Material Ecocriticism* (2014), innebär ett synsätt där fysiska och biologiska fenomen tillskrivs mänskliga egenskaper att vi metaforiserar dem, de besjålas.¹⁹ Oppermann och Iovino understryker emellertid att syftet är överbryggande; att en dylik antropomorf, för arten människa unik, kognitiv manöver handlar om att minska avståndet mellan människor och den fysiska värld vi bebor.²⁰ Ett sådant synsätt, det vill säga att i det här fallet tyngdkraften skulle innebära en tellurisk agens, informerar i viss mån också min förståelse av gravitation i artikeln. Gravitation som en metafor som indikerar bland annat tyngd, fall och jordbundenhet i litteraturen, och agens som en metafor för själva den kraft som gravitationen utgör, färgar således av sig på varandra i artikeln.

Graviterande genrer och en exempelläsning

Hur kan vi förstå gravitation i litteraturen? Gravitationen är närvarande överallt på jorden, men jag menar att gravitation som *ekokritisk* synsätt är något som särskilt lämpar sig för läsning av miljöer som berg i litteraturen, men också för naturmotiv som skogar, hav och ängar, eller för urbana litterära naturmiljöer som parker. Jorden är ett territorium mot vilket kroppar av alla de slag dras, faller, binds – oupphörligt. Slutgiltigt låter sig Jorden inte

undflys.²¹ Genrer där den fysiska miljön och naturen ofta upptar särskilt stor plats, antingen som närvaro *eller* frånvaro (till exempel naturberättandet och dystopin), och där personer och handlingar skildras i relation till vissa fysiska miljöer av såväl naturligt som kulturellt slag – närvarande, kommande eller till och med tänkta – kan läsas som *graviterande*. Det som följaktligen karakteriserar sådana genrer är antingen den påtagliga dragningskraft eller det motstånd naturmiljön utövar, också då den framträder i sin motsatta form, som frånvaro.

Mycket av det som publiceras inom genren *nordic noir* med dess ofta synnerligen påtagliga närvaro av naturmiljön liksom realistiska romaner, som uppmärksammar vår tids miljöproblem, vore ett beaktansvärt material för läsningar som betonar gravitation.²² Likaså noterar jag vissa idyller som betydelsefulla. I dem är naturmiljön långt harmoniserande, men balansen mellan natur och människa rubbas genom påtagliga hot, inte sällan sådana som härrör från naturen. Några av Astrid Lindgrens barnromaner kännetecknas av denna spänning, där spänningen oftast framträder i form av en existentiell problematik.²³ Också dystopin i sin klassiska 1900-talsform,²⁴ där naturen är närvarande enbart genom sin fullständiga frånvaro och därmed har lämnat ett slags svart hål mot vilket berättelsen ofrånkomligt förskjuts, kan räknas hit.²⁵ Även om de här genrererna anses kraftigt styrda av litterära konventioner är det trots allt den fysiska naturmiljön, även om självfallet litterärt konstruerad, som ytterst bjuder personerna motstånd.

Mer överraskande är att en del berättelser där naturen och den fysiska miljön upptar tydligt utrymme i form av främmandegjord och därmed påfallande *litterär* miljöskildring, kan läsas som *graviterande*. Den genremässigt svårdefinierade romanen *Lola uppochner* (2012) av Monika Fagerholm fungerar som exempel på en av främmandegjord natur genomsyrad fiktion, där tyngdkraften tematiseras genom flera *topoi*: en förlamad, döende flicka, bunden vid sin rullstol på översta våningen i ett högt

hus bortom de stora skogarna och hennes allsmåktiga fantasier, barn med ”artnamnet” skelettfåglar, som på flickans order häckar på småstadens gravgård, en död pojke på botten av ett sandtag, en trasdocka som om och om igen hittas vänd upp och ner.²⁶ I romanen förekommer ett överflöd av natur av såväl idylliskt grönskande slag som av djupa, mörka skogsområden, men också av ödelagd natur; dyiga vikar, sandtag. Alla samverkar de till att förstärka fiktionens kraftfulla motiv av fysisk tyngd, neddragning och förgängelse.

Ett annat exempel är amerikanska Jenny Offills *Weather* (2020), som är en psykologiskt realistisk samtidsroman, där klimathotet och dess effekter på huvudpersonen, hennes familj och urbana livsmiljö gör sig påmind romanen igenom.²⁷ Anmärkningsvärt nog sker detta inte i första hand via en gestaltad naturmiljö, utan i form av allt det som huvudpersonen tänker och yttrar om den nära framtiden. Klimatförändringen och hotet om undergång har flyttat in i huvudpersonens medvetandeström och relationer. Den utövar en oupphörlig, negativ attraktion på henne; hennes hela uppmärksamhet har lästs vid undergångens sannolika landskap. Huvudpersonen, och berättelsen genom henne, graviterar mot det mörkaste av scenarier, den översvämmade obeboeliga metropolen och i förlängningen jorden. I det sammanhanget marginaliseras mänskligt initiativ och handlingsutrymme, de blir fåfänga och gränsen mellan egna handlingar och det övergripande skeendet upplöses. Ändå tränar huvudpersonen överlevnadsfärdigheter, utan att ha någon tilltro till dem.

Även Annika Luthers miljörealistiska ungdomsroman *Skogen som Gud glömde* (2002) kan läsas som *graviterande*.²⁸ Nedan gör jag en närläsning av den, i vilken jag utgår från idén om gravitation som ekokritisk princip för att läsa naturmiljön. Luthers roman faller inom ramen för många genrer: den är en ungdomsroman, en äventyrsroman, en utvecklingsroman, en spänningsroman och dessutom bär den drag av såväl skräckromanen som den

klassiska sagan. I romanen ingår dessutom litterära grepp och motiv, som kunde diskuteras ur ett transnationalistiskt eller till och med postkolonialistiskt perspektiv. Jag tar fasta på ledmotivet gravitation, i enlighet med min definition ovan, för att se hur det gör sig gällande i romanen.

En grupp niondeklassare i Helsingfors ska inom ramen för skolans botanikundervisning göra en exkursion långt österut till Lieksa, Finlands till arealen största stad, som ligger i norra Karelen intill Finlands gräns mot Ryssland och till stora delar består av skog.²⁹ Inom ramen för fiktionens Lieksa skriver Luther fram en nationalpark i form av en urskog, som sträcker sig långt in på ryskt område, där den övergår i oändlig snårskog. Genom romanens urskog, på båda sidor av gränsen, sträcker sig ett komplicerat insjösystem, som gett den fiktiva nationalparken dess kusliga namn: Kalmanjärvi är finska för Dödens sjö. Kännetecknande för romanens skog och sjö är bland annat de stora höjdskillnaderna, här finns också många höga berg. Också den del av sjösystemet som ligger på ryskt område bär samma kusliga namn. Med sig har ungdomarna sin botaniklärare och en vildmarksguide, utbildad i svenska fjällen. Alltsammans låter som ett tryggt och uppfriskande äventyr i skolvardagen; ledarna är kunniga och gruppen utrustad med allt vad som behövs för en vistelse i vildmarken. Vandring, paddling, boende i tält och tillredande av mat som plockats och fångats i skogen står på programmet, samt besök i ett hembygdsmuseum. Lägerskolan är planerad att räcka fem dagar. Emellertid går det månader innan alla ungdomar lyckats återvända till Helsingfors, och då är några av dem svårt skadade och alla, inklusive lärarna, traumatiserade.

Pämbildens mörker och djupa skog och titeln Skogen som Gud glömde bildar grundelementen i den övergripande föreställningen om en exceptionell skog, en tät massa, som vänder sig inåt mot sig själv, ogenomtränglig och bortom all civilisation, och som romanen laborerar med i framställningen av en natur-

miljö som äger agens. Då själva berättelsen tar vid sker det genom huvudpersonen Minkas mardröm om upplösningen av händelserna i skogen, vilka i drömmen slutar i undergång. Händelserna är således återgivna analeptiskt; i romanens inledande nu är de traumatiserade eleverna tillbaka i Helsingfors. Detta har självfallet konsekvenser för läsningen: genom Luthers narrativa grepp görs läsaren medveten om att något farligt väntar. Detta berättargrepp skapar följaktligen en graviterande rörelse, en själva berättandets strukturella dragningskraft, som ytterligare understryker romanens överflöd av verkningsfull, *agerande*, natur. Läsoplevelsen blir nedåtgående, fallande. Viktigt i sammanhanget är således att denna dragningskraft på romanens strukturella plan samverkar med och belyser de naturmotiv som på olika sätt tyder på gravitation.

I början av den långa återblick som merparten av romanen består av, utövar skogen en särskild, spänningsfylld dragningskraft på eleverna. Då handlingen framskrider tilltar denna, men så småningom sker en territoriell övergång från elevernas subjektiva emotioner till skogens objektiva kropp och dess agens i romanen, till dess dragningskraft, som innebär kvarhållande, fördröjning och motstånd. Från att ha inneburit lustfyllda föreställningar om lediga dagar i skön natur, i en vänlig omgivning, omvandlas skogen i romanen till en bortvänd storhet, som emellertid kräver sitt. Detta framställs bland annat på följande sätt i Minkas iakttagelse, där sjön Kalmanjärvi personifieras och Minkas förståelse av sjön börjar vackla mellan ett ”hon”, ”själv” och ”den”:

Själva sjön, Kalmanjärvi herself, har det mörkaste vatten jag någonsin sett. Till och med gäddorna är svarta. Djup är den också, eftersom den ligger i en spricka i berggrunden som fortsätter nordost över gränsen. På vissa ställen stupar bergväggarna hundra meter rakt ner i vattnet och på en plats, som vi kom till redan andra dagen då allt fortfarande var någorlunda okej och hela gruppen var samlad, skall man om

ljuset är bra, kunna se röda stenåldersmålningar [...]. Vi såg dem naturligtvis inte.³⁰

Här antyds vad som väntar läsaren och skolklassen längre fram i berättelsen genom återblicken – ”då allt ännu var någorlunda okej” – men samtidigt ställs sjön och klipporna i förgrunden på ett sätt som påvisar deras djup och höjd, och samtidigt slutenhet. Inte heller märks, i motsats till vad som utlovats, några spår av tidigare mänskligt liv. På liknande sätt besjålas skogen och bergen längre fram i berättelsen, då klassens förödande paddlingstur inleds: ”Varje ljud kastades tillbaka från bergväggarna och förstörades och det kändes som om själva skogen lyssnade efter våra röster. Var vi välkomna eller inte?”³¹ Här framträder bilden av skogen som en hel organism beredd till attack.

Ett av romanens viktiga motiv som betonar naturens agens genom gravitationen, visar i stället på en tämjdd variant av natur, en natur med bildligt sett liten täthet och massa i förhållande till urskogen i öster. Parken, i detta fall den verkliga Centralparken i Helsingfors som är en park i naturtillstånd, bildar genom en botaniklektion på ort och ställe den fåfånga upptakten inför resan till den gränslösa skogen bortom civilisationen.³²

En gång tog vi faktiskt spårvagnen till skogen, den berömda Centralparken, den sibiriska taigans utpost mot väster. Det hade hon [botanikläraren Seko] redan då hunnit påpeka sådär sju miljoner gånger. [...] Vi skulle plocka växter, men med alla hundar som springer omkring och skvätter tyckte inte ens Seko att blåbärsriset verkade särskilt aptitligt. Det mest intressanta vi såg i naturväg var en ridande polis på sin häst.³³

Centralparken är ett skogsområde i sig. Men en västlig utpost av den sibiriska taigan, flack, risbeströdd, buskagebeklädd och därtill belägen inne i storstan, har inte mycket att erbjuda av kunskap om att överleva i terräng med enorma

höjdskillnader, djupa sjöar, strida forsar och tät snårskog. Till skillnad från romanens urskog är dess Centralpark alltså föga jordbindande. Som objekt, eller kropp betraktad och i relation till nationalparken Kalmanjärvis urskog, väger Centralparken lätt. Den är lätt att både ta sig till och att lämna.

Till detta motiv ansluter sig också skildringen av botanikläraren Seko och vildmarksguiden Jöran, som visar att all världens kunskap om naturen, all vildmarkskänedom och modern utrustning till trots, klarar de knappt av att överleva i faktiska, svåra naturförhållanden.³⁴ Skogen tar de två i beslag och deras förmenta kunskaper blir närmast ett skämt i sammanhanget. Skildringen av botanikläraren men framför allt av vildmarksguiden är ironisk, på ett sätt som stegvis avslöjar deras handfallenhet inför den konkreta naturmiljön. Därmed fästs än en gång uppmärksamheten vid jordens agens: ett oändligt antal olyckor i ett av naturkrafterna förverkligat kaos vidtar. En åskstorm kommer med hållregn, extrem vind och fallande träd, som stänger inne elever och lärare. Den följs av vattenfyllda kanoter som välter, dödligt farliga vattenfall och slutligen splittringen av gruppen med påföljd att några av ungdomarna hamnar rätt inne i den ryska snårskogen, på fel sida av gränsen. Enda potentiella möjligheten att ta sig därifrån vore att paddla rakt uppför ett vattenfall, vilket självfallet inte är möjligt.

Det är påfallande hur Luther skildrar vattnet som en pregnant kraft i romanen, både i dess samverkan med stormvinden och i övrigt. I *Elemental Ecocriticism*³⁵ relaterar Serpil Oppermann och Serenella Iovino med hänvisning till Gaston Bachelard något överraskande en västerländsk föreställningsvärld kring vatten som förorenat, tämjtt och kopplat till döden.³⁶ Mot detta kan man argumentera, att i den västerländska föreställningsvärlden har vatten också förknippats med liv, och med ett långsamt blivande. Men hos Luther är vattnet varkendera, det är vilt och framför allt handlingskraftigt:

Jörans gula kajak längst framme började snurra vilt, rullade sedan över styr så att han slängdes i vattnet. [De] som kom därnäst förlorade också kontrollen över sin kanot. [...] Kanoten lyftes på en jättevåg och kastades framåt, för att sedan, vilt gungande, glida vidare med bredsidan före. Vi som kom efter försökte stoppa våra kanoter, men det var för sent. Strömmen hade fått grepp om oss och vi flög framåt, totalt okontrollerbart, rammade varandra, klämde fingrarna och tappade paddlarna i det fräsande vattnet.³⁷

Ungdomarna frågar sig:

Varifrån hade strömmen mitt i sjön kommit och hur hade vi egentligen kastats ut i älven utan att märka det i tid? Och framför allt, varför hade forsen, som väl normalt borde vara nästan uttorkad den här tiden på året, varit så megastrid och våldsamt?³⁸

Det är som om sjön, älven, strömmen och forsen tillsammans utgjorde extremiteter på en främmande kropp i häftig rörelse, som fångar in skolklassen, stoppar den och gör den till sin.³⁹ Ett av romanens viktigaste ärenden är naturen själv, såväl dess bortvändhet och annanhet som dess kraft att binda kroppar vid sig, gravitationen, något som skulle kunna förstås genom Bennetts formulering av "an active, earthy, not-quite-human capaciousness [...]".⁴⁰ Men i förlängningen förgrundas i romanen också den konkreta kontaktzonen mellan skogen, bergen och sjön, mellan jorden och vattnet å ena sidan, och personerna å den andra, och det på ett sätt som påvisar en interaktion mellan oförenliga entiteter. Luthers roman blir därmed en effektiv kritik av en antropocentrisk världsbild, som understryker naturmiljöns oöverkomlighet. Jorden ställer alltid hinder i vägen och det är helt i sin ordning.⁴¹

I Luthers roman sluter sig skogen inåt mot sig själv, dess massa och täthet är så stor att skogen svårligen släpper något ifrån sig. I

analogi med romanens skog, föreslår jag att den litterära berättelse som ligger innesluten i en fysisk bok, har en större massa och dragningskraft än den bok som ligger på skärmen, ständigt öppen för otaliga flyktvägar. I följande avsnitt diskuterar jag läsning med avseende på mediet. Jag placerar diskussionen dels inom den empiriska läsforskningen i Anne Mangens efterföljd men dessutom i en materiell ekokritisk kontext, vilket tar frågan om mediets betydelse för läsandet i en ny och med avseende på klimatfrågan angelägen riktning.

Graviterande och sprängd läsning

I det följande presenterar jag en tvåstegsanalys av läsning dels med avseende på mediet i förhållande till det läsande subjektet och dels i förhållande till naturmiljön. Avsikten är således att beakta läsning som ett ekokritiskt relevant fenomen, där såväl läsaren som naturmiljön bör uppmärksammas. Jag utgår från den läspraktik, den särskilda form av djupläsning, som den norska läsforskaren Anne Mangen gett upphov till och dess, som hon hävdar, materiella beroende av den fysiska boken.⁴² För min egen del föreslår jag *graviterande läsning* som en kompletterande term till Mangens djupläsning, och som motsats till denna *sprängd läsning*, det vill säga läsning utan tydlig sammanhållning och riktning. Det jag vill uppnå med termerna är följaktligen att läsning beaktas också i en miljökontext, vilken självklart innefattar såväl den fysiska miljön som den läsande människan i antropocen, något som, hävdar jag, aldrig kan förbigå mediet. Jag redogör först kort för Mangens läsforskning och kommer därefter till den globala miljöforskning, som påvisar den möjligen förvånande men desto mer slående bristen på hållbarhet i västvärldens beroende av digital teknologi (som i denna artikel alltså gäller litterär konsumtion).⁴³ Därför understryker jag att de termer jag introducerat – graviterande och sprängd läsning – ingalunda hänvisar enbart till förhållandet mellan det läsande subjektet

och det enskilda mediet, utan i allra högsta grad också till det materiellt producerade och konsumerade digitala mediets beroende av den materiella miljön.

När olika elektroniska läsplattformar gjorde sitt intåg på marknaden vid mitten av 1990-talet, ifrågasattes inte försäljningsargumentet om att läsning på skärm jämfört med läsning på papper var likvärdigt. I enlighet med den deterministiska syn på modern teknologi som har karakteriserat stora delar av den offentliga debatten i de nordiska länderna under de senaste tjugofem åren, hyllades den självuppfyllande profetian om de tryckta böckernas "oundvikliga död" av såväl politiker och byråkrater som (självklart) av elektronikindustrin. Argumentet är ett tydligt exempel på Rosas iakttagelse om den sociala accelerationens teknologiska nivå, och den därmed sammanhängande tilltagande materiella konsumtionsbelastningen.⁴⁴

Rosa noterar:

[t]here are territorial, cultural, and structural 'islands of deceleration', i.e. areas that are in principle susceptible to modernization and hence to processes of acceleration but that have, up till now, not been caught up in them [...]⁴⁵

Även om boktryckarkonsten och dess teknologiska innovationer var del av modernitetens framväxt och acceleration, har den tryckta boken i takt med andra mediers framväxt, exempelvis radio, tv och andra medier, alltmer blivit en "island of deceleration" – en position som förstärks med läsplattans intåg.

Centralt är detta "up till now" som Rosa noterar då han skriver raderna kring millennieskiftet: Det är i läsningens brytningstid under sent nittital och tidigt 2000-tal, som också denna läsandets "island of deceleration", boken, börjar accelerera genom digitala medier och splittrade läsasubjekt.

Först år 2008 då den empiriskt inriktade läsforskaren Anne Mangel och forskare i hennes efterföljd presenterade sina resultat, visade det sig att läsning av böcker på skärm i få avseenden

var likvärdigt med läsning av fysiska böcker.⁴⁶ Skillnaderna kunde vara både stora och alarmerande. En av de viktigaste var bristerna i läsarnas koncentration på texten och deras förmåga att tillägna sig det de läste: skärmen, till skillnad från den fysiska boken som sluter sig kring sig själv, sitt innehåll och berättelse, erbjöd miljontals möjligheter att "irra runt", möjligheter som oftast togs emot och om inte direkt utnyttjades, ändå utövade ett oupphörligt tryck på läsarens medvetande genom sin blotta existens, visade Mangel. Följderna var fragmentering på en rad olika sätt: brist på uthållighet i läsakten, förlorad koncentration på texten, oförmåga att förstå stora texter, ökad oförmåga att hantera textlig och litterär komplexitet och allvarliga problem med att minnas det lästa. Det Mangel följaktligen lyfter fram genom att kombinera empiriska, kognitiva och ergonomiska perspektiv på läsning med fenomenologiska, var läsning av lineära, långa, sammanhängande texter och med förankring i den materialitet som den tryckta, fysiska boken erbjuder.⁴⁷ Aktiviteten, eller snarare det tillstånd som denna form av läsning, innebar, var föga kompatibel med läsning på skärm.

Djupläsningen förutsätter med andra ord ett tillstånd av koncentration, närvaro och associativ uthållighet i motsats till den multipla tillvaron på skärmarna, och det i praktiken oändliga överflödet av digitalt accelererande, faktiska och samtidiga flyktlinjer som högst konkret öppnas där. Mot bakgrund av Mangels forskningsresultat argumenterar jag för att litteraturens och berättandets gravitation mot jorden har ett slags motsvarighet i en läsandets gravitation mot och in i den fysiska boken. För min del föreslår jag därför att de problem som ofta blir resultatet av läsning av komplex litteratur på skärm under det accelerationstryck som det moderna medielandskapet utövar på det läsande subjektet kan kallas *sprängd läsning*. Som Mangel visat, förflyktigas och splittras läsarens koncentration och närvaro, och den logiska följden av en dylik kraftigt

vacklande läspraktik är en läsning som uttryckligen sprängts sönder under strövtågen i en terräng minerad med alltför många, alltför snabba stimuli; med alltför mycket som händer och kan göras samtidigt.

Som jag påpekat ovan vill jag emellertid föra diskussionen kring läsandet av litteratur i en än mer materiell riktning. Genom att introducera termerna graviterande och sprängd läsning betecknar jag också den genomgripande problematik, som gäller mediet som en konsumtionsvara vilken framställts av råvaror utvunna ur naturmiljön. Ur en materiellt ekokritisk synvinkel handlar den sprängda läsningen inte enbart om förhållandet mellan det läsande subjektet och mediet. Den handlar också om skärmläsning som en materiellt sett ohållbar aktivitet i en tid då det är bråttom med att begränsa icke-cirkulär konsumtion.⁴⁸

I artikeln ”The Decarbonisation Divide: Contextualizing Landscapes of Low-carbon Exploitation and Toxicity in Africa” från 2020, visar Benjamin K. Sovacool med flera författare hur skiftet från en fossil till en digital ekonomi, ”decarbonisation”, är ohållbart i flera avseenden och att dessa förbises inom den politiska klimatdiskursen: De mängder råvaror, som är förutsättningen för att tillverka de nödvändiga batterierna, vilka med hjälp av alternativa energikällor som solkraft och vindkraft ska producera elektriciteten vi behöver (för allt från elbilar och flygplan till smarttelefoner och läsplattor) är gigantiska. Utvinningen av de här råvarorna har katastrofala följder för både naturmiljöer och lokalsamhällen, framför allt på södra halvklotet. Vad vidare är, mängderna elektroniskt avfall som uppstår till följd av den här övergången och som genereras av oss användare i väst är näst intill gränslöst. Mottagare av detta giftiga avfall är likaså världens fattiga.

Sovacool och hans medförfattare konstaterar:

Our results reveal truly troubling connections between decarbonisation and ecological destruction, and degradation of community

health, in these regions, alongside issues of gender inequality and patriarchy, child labor, and the dispossession and marginalization of ethnic groups. Put simply: under current arrangements, cobalt mining and e-waste processing, so intimately tied to low-carbon energy transitions, degrade local environmental health, disempower women, exploit children, and worsen ethnic discrimination. These attributes question the very idea of sustainable energy generation.⁴⁹

Läsande på skärm spränger bokstavligen i för stor utsträckning: från miljön och lokalsamhällen rent konkret genom gruvdrift och brytning av mineraler, liksom utnyttjandet av barnarbetskraft och producerandet av växande toxiska sopberg, till – som sagt – det läsande subjektet.⁵⁰ Till skillnad från den sprängda läsningen manar däremot den graviterande läsningen till respekt för gränser. Den samlar subjektet, vårdar sig om artefakterna och bygger på en långtgående cirkulär ekonomi, inom vilken befintliga fysiska böcker färdigt ingår och där de böcker som kommer till trycks på papper som cirkulerats i åtskilliga omgångar. Det var länge sedan böcker trycktes på jungfruligt papper. Vi behöver en omsorg om världens samlade bokbestånd, precis som vore böckerna ett gigantiskt bestånd av urskogar. Detta förutsätter fler bok- och papperskonserveratorer, fler bibliotek och fler antikvariat.⁵¹

Slutsats: Mot jordbunden läsning

I den här artikeln har jag introducerat en idé om gravitation i litteratur och läsning i termer av ”jordbundenhet”. Graviterande läsning, vare sig det är fråga om läsning med avseende på mediet och naturmiljön, eller om litterära skildringar som läses graviterande, är båda sätt att läsa i och för antropocen. Gravitation i litteraturen handlar om att förstå den fysiska miljön i en del genrer och många litterära verk som jordbindande, kvarhållande, gränssättande och ofrånkomlig. Graviterande

läsning med avseende på mediet handlar om koncentration och fördjupning, vilket bättre möjliggörs vid läsning av fysiska böcker, som läsforskaren Anne Mangen visat. Genom att föra in begreppet gravitation i en litteraturvetenskaplig kontext, har jag bidragit till läsforskningen genom att betona att såväl det

läsande subjektet som naturmiljön gynnas av valet av den fysiska boken. Syftet med artikeln har varit genomgående ekokritiskt: med beaktande av den miljöhistoriska belägenhet vi befinner oss i, är vi i akut behov av kulturella praktiker med omsorg om både naturmiljön och människan.

Noter

- 1 "Special Report: Global Warming of 1.5 °C. Summary for Policymakers," IPCC, tillgänglig 2021-08-25, [ipcc.ch/sr15/chapter/spm/](https://www.ipcc.ch/sr15/chapter/spm/). I den rapport som IPCC publicerat den 9 augusti 2021 är tidsperspektivet ännu snävare.
- 2 Hartmut Rosa, *Social Acceleration: A New Theory of Modernity* (New York: Columbia University Press, 2015), 35–62. Först utgiven på tyska 2005.
- 3 Rosa, *Social Acceleration*, 163.
- 4 Björn Schiermer: "Acceleration and Resonance: An Interview with Hartmut Rosa," *Acta Sociologica, E-Special: Four Generations of Critical Theory*, (2020), 1–7.
- 5 Jämför Jeremy Davies, *The Birth of the Anthropocene* (Oakland: The University of California Press, 2016) och hans idé om ett stratigrafiskt miljöhistoriskt studium.
- 6 Jag gör i denna artikel ingen åtskillnad mellan så kallade ungdomsromaner och romaner för en vuxen publik. Annika Luthers romaner *Skogen som Gud glömde* (Helsingfors: Schildts & Söderströms, 2002), *Brev till världens ände* (Helsingfors: Schildts & Söderströms, 2008) och *De hemlösas stad* (Helsingfors: Schildts & Söderströms, 2011) har en dubbel adress; de kan med fördel läsas också av vuxna. Romanerna erbjuder ett bidrag till litteraturstudiet i fråga om aktuella tematiseringar av den geologiska tiden med början i tanken om antropocen. I den bok om Luthers författarskap, *Djuptidens poetik*, jag för närvarande arbetar på behandlas de här ämnena.
- 7 I min diskussion av genrer beaktar jag följaktligen inte science fiction.
- 8 Cheryll Glotfelty, "Literary Studies in an Age of Environmental Crisis," i *The Ecocriticism Reader. Landmarks in Literary Ecology*, red. Cheryll Glotfelty och Harold Fromm (Athens, GA: University of Georgia Press, 1996), xvi.
- 9 Glotfelty, "Literary studies in an Age of Environmental Criticism", xvi.
- 10 Serenella Iovino och Serpil Oppermann, "Stories Come to Matter," i *Material Ecocriticism*, red. Serenella Iovino och Serpil Oppermann (Bloomington: Indiana University Press, 2014), 1–17.
- 11 På svenska formuleras denna drabbande insikt för första gången litterärt i Harry Martinsons *Aniara*. Harry Martinson, *Aniara: En revy om människan i tid och rum* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1956).
- 12 Ursula Heise, *Sense of Place and Sense of Planet. The Environmental Imagination of the Global* (Oxford: Oxford University Press, 2008).
- 13 Heise, *Sense of Place and Sense of Planet*, 22.
- 14 Heise, *Sense of Place and Sense of Planet*, 23.
- 15 Carlo Rovelli, *The Order of Time* (Milton Keynes: Penguin Random House, 2019).
- 16 Rovelli, *The Order of Time*, 9.
- 17 Jane Bennett, *Vibrant Matter: A Political Ecology of Things* (Durham: Duke University Press, 2010). Doi: <https://doi.org/10.2307/j.ctv111jh6w>.
- 18 Bennett, *Vibrant Matter*, 3.
- 19 Iovino och Oppermann, "Stories Come to Matter", 1.
- 20 Iovino och Oppermann, "Stories Come to Matter", 8.
- 21 Här anspelar jag på Gilles Deleuze och Félix Guattaris inflytelserika idé om territorialitet i *Milles plateaux* (Paris: Les Editions de Minuit, 1980).
- 22 Ett exempel är Åsa Larssons romaner, som utspelar sig i Norrbottens krävande naturmiljö. Hos Larsson positioneras personerna genomgå-

- ende i förhållande till is, snö och hård kyla. Se till exempel Åsa Larsson, *Solstorm* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2003).
- 23 Se till exempel Astrid Lindgren, *Vi på Saltkråkan* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1962). Också Lindgrens Madickenserien visar prov på problematiken; se till exempel *Madicken* (Stockholm: Rabén&Sjögren, 1960) och *Titta Madicken, det snöar* (Stockholm: Rabén&Sjögren, 1983). Jfr. Pia Ahlbäck, "Väderkontraktet: Plats, miljö rättvisa och eskatologi i Astrid Lindgrens roman *Vi på Saltkråkan*," *Barnboken* 2 (2010). Se också Judith Meurer-Bongardt, som diskuterar en liknande fråga i Lindgrens *Ronja Rövardotter* utgående från begreppen biofili och biofobi. Judith Meurer-Bongardt, "Wie Biophilie in den phantastischen Wäldern von Astrid Lindgrens *Ronja Räubertochter* wächst," i *Vill jag vistas här bör jag byta blick*, red. Jutta Ahlbeck, Judith Meurer-Bongardt, Julia Tidigs, Mia Österlund, (Åbo: Granskaren, 2020), 17–41.
- 24 Se Yevgenij Zamyatin, *We* (Harmondsworth: Penguin Books, 1984). Först publicerad 1924; Aldous Huxley, *Brave New World* (London: Chatto and Windus, 1977). Först publicerad 1932; George Orwell, *Nineteen Eighty-four* (London: Compact Books, 1987). Först publicerad 1949.
- 25 Jämför Alexei Zverev, "Anti-Utopia: The Twentieth Century," *Social Sciences* 21 (1990): 141. Se också Pia Maria Ahlbäck, *Energy, Heterotopia, Dystopia: George Orwell, Michel Foucault and the Twentieth Century Environmental Imagination* (Åbo: Åbo Akademi University Press, 2001), 113–128.
- 26 Monika Fagerholm, *Lola uppochner* (Helsingfors: Schildts & Söderströms, 2012).
- 27 Jenny Offill, *Weather* (London: Granta, 2020).
- 28 Luther, *Skogen som Gud glömde*.
- 29 Staden Lieksa finns också i verkligheten på denna plats.
- 30 Luther, *Skogen som Gud glömde*, 16.
- 31 Luther, *Skogen som Gud glömde*, 36.
- 32 Luther, *Skogen som Gud glömde*, 13.
- 33 Luther, *Skogen som Gud glömde*, 13.
- 34 "Seko" är finsk slang för virrig, borta.
- 35 Serpil Oppermann och Serenella Iovino, "Wandering Elements and Natures to Come," i *Elemental Ecocriticism: Thinking with Earth, Air, Water, and Fire*, red. Jeffrey Jerome Cohen och Lowell Duckert (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2016). Doi: <https://doi.org/10.1080/14688417.2017.1328891>.
- 36 Oppermann och Iovino, "Wandering Elements and Natures to Come", 312.
- 37 Luther, *Skogen som Gud glömde*, 73.
- 38 Luther, *Skogen som Gud glömde*, 78.
- 39 I ett annat avsnitt framträder protagonistens påtagliga bundenhet vid marken då hon ser fåglarna sväva högt över sitt huvud. Hon frågar sig varför inte också hon får lyftas av vinden likt dem, utan är tvungen att "slås" mot vinden nere på marken. Luther, *Skogen som Gud glömde*, 28.
- 40 Bennett, *Vibrant Matter*, 3.
- 41 Strax innan ungdomarna håller på att gå under av kyla, hunger och törst hittas de uppe på ett berg av invånare i byn Kalmanjärvis ryska motsvarighet, tas om hand av dem och räddas slutligen genom en militärsats efter en eldsvåda. Eldsvådan har anlagts av en naturguru i byn, för att hindra ungdomarna från att lämna den. Denna guru framträder lika ironiskt lättviktigt som de två lärarna tidigare; alla tre blir farliga för sina artfränder genom sin arrogans och felaktigt använda kunskaper för vilka de också själva faller offer.
- 42 Anne Mangel, "Hypertext Fiction Reading: Haptics and Immersion", *Journal of Research in Reading* 31, nr. 4 (2008): 1–3. Jag vill särskilt tacka FM Jolin Slotte för att hon lett mig till Mangel och den empiriska läsforskningen.
- 43 Behovet av digitala plattformar för läsning av avancerad litteratur som skönlitteratur, bör närmast karakteriseras som något av ett lyxbehov i Väst. Västvärlden lider föga brist på fysiska böcker, i stället har problemet ansetts vara det motsatta. Men det snabbt förändrade synsättet på fysiska böcker från att ha varit något eftertraktat till att uppfattas som ett slags avfallsproblem medför att elektronikkonsumtionen självklart accelerer. Däremot måste digitala plattformar för läsning betraktas som avgörande för tredje världens befolkningar.
- 44 Rosa, *Social Acceleration*, 163.
- 45 Rosa, *Social Acceleration*, 302.
- 46 Se också Anne Mangel och Theresa Schilhalb, "An embodied view of reading: Theoretical considerations, empirical findings, and educa-

- rional implications,” in Matre, S. & Skaftun, A. (red.), *Skriv! Les!* (Trondheim: Akademika forlag, 2012); Mangen A and Kuiken D, ”Lost in an iPad: Narrative engagement on paper and tablet,” *Scientific Study of Literature* 4, nr. 2 (2014): 150–177; Mangen A, Walgermo BR and Brønnick K, ”Reading linear texts on paper versus computer screen: Effects on reading comprehension,” *International Journal of Educational Research* 58 (2013): 61–68; Mangen A and van der Weel A, ”The evolution of reading in the age of digitisation: An integrative framework for reading research,” *Literacy* 53 (2016): 116–124; Mangen A and van der Weel A, ”Why don’t we read hypertext novels?” *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies* 23, nr. 2 (2017): 166–181.
- 47 Detta kan jämföras med närläsning, som skulle kunna betraktas som en tidigare form av djupläsning, men i ett alldeles annat, mindre komplext medielandskap. Djupläsning kan självfallet också kontrasteras mot det samtida medielandskapets och digitala tidsalderns ”fjärläsning”, en idé som introducerats av Franco Moretti med avseende på mängd och avstånd. Franco Moretti, *Distant Reading* (London: Verso Books, 2013).
- 48 Benjamin K. Sovacool, Andrew Hook, Mari Martiskainen, Andrea Brock, et al, ”The decarbonisation divide: Contextualizing landscapes of low-carbon exploitation and toxicity in Africa,” *Global Environmental Change* 60 (2020): 1–2.
- 49 Sovacool et al, ”The decarbonization divide: Contextualizing landscapes of low-carbon exploitation and toxicity in Africa”, 2. För ett historiskt exempel på elektroniskt toxiskt avfall i en amerikansk kontext, se Phaesomdra C. Pezzullo, ”What Gets Buried in a Small Town: Toxic E-Waste and Democratic Frictions in the Crossroads of the United States,” i *Histories of the Dustheap: Waste, Material Cultures, Social Justice*, red. Stephanie Foote och Elizabeth Mazzolini (Cambridge: MIT Press, 2012), 120. De begränsade avfallsproblemen som en gång var det västerländska närsamhällets är i dag i oejdbar omfattning de afrikanska, sydamerikanska eller asiatiska närsamhällenas.
- 50 Enligt Förenta Nationerna uppgick mängden elektroniskt avfall i världen år 2019 till över 53 miljoner ton, vilket var 9 miljoner mer än fem år tidigare. För att uppmärksamma den tilltagande mängden elektronikavfall, byggde skulptören Tim Rush ett konstverk benämnt ”Mount Recyclemore” och föreställande ledarna för G7-länderna i samband med toppmötet i Cornwall, England, i juni 2021. ”G7: ’Mount Recyclemore’ of leaders made from electronic waste in Cornwall”, Tillgänglig 2021-06-09, BBC.com/news/uk-england-cornwall-57406136.
- 51 Fysiska böcker utgör ett de verkliga skogarnas yttersta territorium och kan därför förstås som en kännbar synekdoke för skogen, som en materiell del av skogens världsvida nät. Detta avkräver oss ett särskilt förhållningssätt och respekt för den fysiska boken.

Summary

Gravitation: Modes of Reading in the Anthropocene

In this article, I suggest ‘gravitation’ as a new way of reading in and for the anthropocene, which is characterised by environmentally destructive ‘social acceleration’. This reading practice would imply two things: First, that representations of the natural environment

take a primary position in relation to the characters in many genres, including those where nature so far has been read as a highly conventional construction. It also involves acknowledging that ultimately, characters are positioned by the physical environment in these genres, as characters, in one way or the other, can never exist un-related to the environment that encompass and cut through

them. These genres I suggest be called ‘gravitating genres’. Second, and in a similar fashion, I suggest the term ‘gravitating reading’ to denote reading of physical books, which in this context becomes a highly preferred medium. This term partly coincides with that of ‘deep reading’ suggested by Mungen, but in addition, it also recognizes the dependency of both the reader and the medium on the natural environment. Together, these two practices

amount to, I suggest, nothing less than a mutually sustainable economy of reading.

Keywords: gravitation, anthropocene, climate crisis, reading, the natural environment in literature, Annika Luther, *Skogen som Gud glömde*, gravitating genres, gravitating reading, dispersed reading, material metaphors, materialist ecocriticism, acceleration, time, deep time